

Het is nu mogelijk de scheiding die in februari 1763 plaats had van de boedel van Grietje Jans (waar in 1792 door haar zoon Jan Jans Smit jr. naar werd verwezen) nauwkeurig genealogisch te interpreteren. Deze scheiding was noodzakelijk geworden na het overlijden van Grietje Jans' schoonvader Jan Troost, zij was zelf immers al sinds 1752 weduwe (en als zodanig vermeld in het haardstedenregister van 1754). De aangestelde voogden over de drie in 1763 nog minderjarige kinderen waren respectievelijk Roelof Jans Troost (halfbroer van haar echtgenoot), Lambert Lamberts (gehuwd met een halfzuster van haar echtgenoot), Hendrik Veuger (gehuwd met haar zuster), en Pieter Coenders (nog niet nader geïdentificeerd). 9) Wat de wisseling van achternamen betreft dringt de conclusie zich op dat deze vermoedelijk diende om halfbroers en hun nageslacht uit elkaar te kunnen houden; hetzelfde kan van toepassing zijn op de twee broers in de tweede generatie, beiden naar een grootvader Jan vernoemd. Van simpele naamswisselingen lijkt voornamelijk sprake, al kunnen minder bij de familie betrokken personen, die ons de informatie hebben overgeleverd, zich wel eens vergist hebben.

DE KERKFILIATIE IN OOSTERMOER EN DE WILBRODIJE TE BORGER

Paul Noomen

In 1981 vestigde J. Heringa er in dit tijdschrift 1) de aandacht op, dat er in 1644 en 1650 in Borger een kerkelijk fonds was, dat de naam Wilbrodijf droeg 2). Hij vroeg zich daarom af, of er in Borger een aan Sint Wilbrod gewijde vicarie heeft bestaan. Enkele jaren later wees T. Baas er op, dat er in 1664 van een aan de kerkvoogdij te betalen Willebrordspacht sprake was 3). Voorzichtig merkte hij op, dat dit niet bewijst, dat de kerk zelf aan Wilbrod was gewijd; maar dat het dit ook niet tegenspreekt.

Het archief van het klooster Essen bij Groningen biedt de oplossing. Op 1 mei 1491 verklaarden namelijk Willem Hyboldynghe, Johannes Eykynghe, Hendrick Wiltynghe en Arent Campynghe, kerkvoogden te Borger, dat ze verkocht en bij stoking legging overgedragen hadden aan het klooster Yesse al hun aanspraken op een lijnstuk, gelegen op de Borger es, dat door wijlen Egbert Veldynghe aan Suinte Wilbrodus, patroon van de kerk, was vermaakt 4).

Zoals bekend kenden laatmiddeleeuwse parochies verschillende aparte fondsen, die voornamelijk uit grondbezit bestonden: de pastorie of weem, het kerkegoed, en eventueel een kosterie, een vicarie en andere prebenden 5). De opbrengsten van het kerkegoed, dat door de kerkvoogden werd beheerd, dienden speciaal tot het materieel laten functioneren van de kerk 6) en tot het onderhoud van het kerkgebouw.

De bijzondere relatie die de middeleeuwer met de patroonheilige van zijn parochiekerk had, komt aardig tot uiting in de naamgeving van het kerkegoed. Gebruikelijk in en buiten Drenthe is, dat de meeste goederen naar een (vroegere) gebruiker heetten 7) en niet naar de - vaak ver weg verblijvende - grondheer 8). Van de bisschoppelijke goederen in Drenthe herinnerden bijv. alleen de 'Herenhoven' te Antoo en Emmen, die relatief lang door de bisschop in eigen beheer zijn gehouden 9), door hun naam aan de grondheer; de andere domeingoeederen, die in horigheid en later in pacht waren uitgegeven, hadden een „gewone” naam: op -inge 10). Een uitzondering op deze regel vormt de naamgeving van het kerkegoed 11). Eigenaar van het goed van de parochiekerk was in de ogen van de middeleeuwer de patroonheilige van de kerk. Soms had het goed een „gewone” naam 12). Vaak echter verwijst de naam naar de heilige eigenaar. Het kerkegoed van Arum in Friesland heette zo bijv. 'Sinte Lamberts zaete' 13). Dat van Gasselte zowel als dat van Gieten 'Onse Lefrouwen Arve' 14). De patroonheiligen speelden - in tegenstelling tot andere grondheren - dan ook een rol in het leven van alle dag: materieel waren zij door hun relieken in de parochie aanwezig en geestelijk beschermden ze deze van dag tot dag. Dat de patroonheiligen van het door de pastoor bediende hoofdaltaar en van eventuele door een vicaris of prebendaris bediende zijaltaren veel vaker dan andere grondhe-

9. RAD. archief Schultengerechten inv. nr. 94, dl. 3, dd. 15 februari 1763; inv. nr. 95, dl. 2, f. 185vo-186vo.

ren in de namen van boerderijen en percelen zijn terug te vinden, moet door deze dagelijkse nabijheid worden verklaard.15). Nu we Willibrord kennen als patroonheilige van Borger mogen we aannemen dat de met het laatmiddeleeuwse suffix -ije samengestelde naam Wilbrodijle het kerkegoed aanduidt. In 1597 werd dit goed beschreven als „een ledige huisstede met een coelgaerden; daertoe behoerende tin ofte elff mudde saetliants ende twe dachwarck hoeilants” 16).

Rest de vraag, hoe Willibrord in Borger is terechtgekomen. In onze door hem gekerstende streken is de verering van Willibrord nooit geheel verdwenen 17). Dit blijkt bijv. uit de Willibrordputten, die bij verschillende kerken werden aange troffen 18). In de late middeleeuwen was wijding van parochiekerken aan hem echter ongebruikelijk. Andere heiligen waren toen meer in de mode. Willibrordpatrocinia verwijzen dan ook naar relatief oude kerken, die vaak een band hadden met één van Willibrords stichtingen: de abdij Echternach en het bisdom Utrecht 19). In het geval van de kerk van Borger, die waarschijnlijk dus veel ouder is dan haar eerste vermelding (1327), moet aan het laatste gedacht worden. Ter verduidelijking het volgende:

In het voetspoor van Gosses neemt men aan, dat de dingspel-indeling tevens de oudste parochie-indeling is 20). De oudste kerken zouden dan in de hoofd dorpen van de dingspelen hebben gestaan: op de Hondsrug, dus in Emmen 21), Anloo en Groningen. In dezelfde richting wijst het feit dat de bisschop van Utrecht in elk van deze drie plaatsen tevens een hof bezat, die als beheerscentrum van het bisschoppelijk grondbezit in de omgeving fungeerde. Omdat de bisschop tevens het patronaatsrecht 22) van de drie kerken bezat, is het waarschijnlijk dat de bisschop deze kerken op zijn grond heeft gesticht als moederkerk in resp. Zuidenveld, Oostermoer en Goorecht 23).

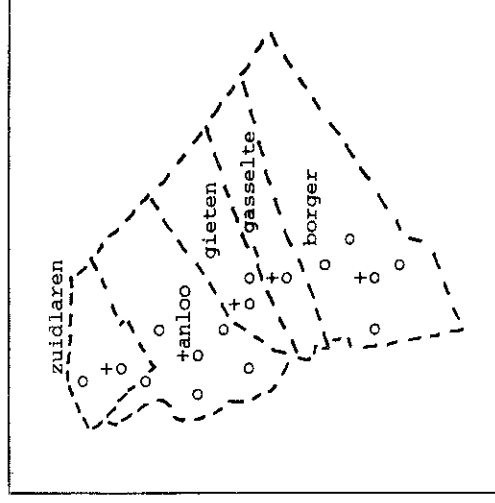
Over het proces van afsplitsing van jongere parochies van deze oudste kerken staat niets met zekerheid vast. Dat dit proces globaal toch te traceren is, danken we mede aan de weerstand die ook in de middeleeuwen bestond tegen het aantasten van verworven rechten. Verkleining van de parochie betekende immers een verlies van inkomsten voor de moederkerk. De afsplitsing vond daarom dikwijls plaats onder condities die beoogden dit verlies binnen de perken te houden. Eeuwen later nog zijn daardoor de oude verhoudingen soms te reconstrueren. Allereerst zijn er de parochiegrenzen. Oudere en jongere kerken kunnen soms herkend worden, doordat het onwaarschijnlijk is dat de nieuwe parochie groter zou worden dan de rest van de oude. De parochiegrens ligt meestal dan ook dicht bij de nieuwe dan bij de oude kerk 24). Verder bleef de oude kerk meestal de seendplaats - de plaats waar het kerkelijk recht werd gehouden - voor de jongere parochies 25). Tenslotte werd om het inkomensverlies enigszins te compenseren de nieuwe kerk vaak verplicht tot betalingen in geld 26) of natura, of tot leverantie van diensten aan de oude kerk.

Gosses veronderstelde dat in Oostermoer kerken van drie generaties onderscheiden kunnen worden 27). Moederkerk is, zoals gezegd, Anloo 28). Een dochter van Anloo is Zuidlaren 29). Hij wees er op, dat de Zuidlaarders nog in 1565 ver-

plicht waren de „karckmuir van Anloe” mede te „onderhouden”: typisch een verplichting die op een filiatie wijst. Mogelijk ouder dan Zuidlaren was Borger 30). Tot een derde generatie zouden Gieten en Gasselte behoren 31). Gieten was mogelijk een dochter van Anloo. Omdat Gasselte nog in de zestiende eeuw de precarie - een wereldlijke belasting - te Borger moest betalen, veronderstelde Gosses dat er tussen Borger en Gasselte een oude - mogelijk ook kerkelijke - relatie heeft bestaan. Maar „doorslaand zijn de bewijzen hier niet”, verzuchtte hij 32).

Verschillende gegevens, waarover Gosses nog niet beschikte, leveren een krachtige bevestiging voor zijn hypothese. In de hierboven al eerder geciteerde inventarisatie van de kerkelijke goederen in 1597 staat namelijk bij de pastorie van Anloo: „jaerlicx van die van Ghieten ende Bonne inkomsten tin mudde rogge iaerlicx, die zij alle iaer moeten betaelen op St. Pieters dach” 33). De pastorie van Borger had daarentegen aan inkomsten „noch acht mudde rogge iaerlicx so die van Gasselte den pastoor moeten betaelen op daegen Emerentiany” 34). Gieten betaalde dus aan Anloo, Gasselte aan Borger. Als bewijs lijken deze kerkelijke betalingen me harder, dan de door Gosses „niet doorslaand” geachte aanwijzing, die hij afleidde uit de betaalplaats van de - wereldlijke - precarie: zeer waarschijnlijk betreft het hier in beide gevallen namelijk de afdrachten van de dochterkerk aan de pastoor van de moederkerk.

Een blik op de kaart levert eveneens een aardige ondersteuning van de door Gosses voorgestelde filiatie: de moederparochie Anloo telt zes marken en is - zo gemeten - de grootste parochie gebleven. Onder Borger hoorden vier (Westrup meetend gerekend vijf) marken. De twee jongere dochters van Anloo; Zuidlaren en Gieten telde ieder twee; en Borgers veronderstelde dochter Gasselte één marke.

Tenslotte zijn er de patrocinia. Ook die wijzen in de richting van Gosses' veronderstelling van Borger als oudste dochter van Anloo 35); het is weinig waarschijnlijk dat het Willibrord-patrocinium nog in de tijd van de eerste vermelding van Borger's kerk (1327) ontstaan zou zijn. De kerk zal dus veel ouder zijn. Van verschillende Utrechtse bisschoppen is bekend, dat ze een bijzondere vereering voor Willibrord hadden 36). Gezien de patronaatsrechten die de bisschop zowel op de kerk van Anloo als op die van Borger 37) kon doen gelden, en gezien het ook in later tijd nog belangrijke bisschoppelijke goed in de parochie Borger 38) kunnen we wel aannemen dat de keuze voor Willibrord Utrechtse invloed weerspiegelt. De kerk van Beilen, moederkerk van Willibrordspel, waar de bisschop eveneens het patronaatsrecht had, was ook een Willibrordskerk 39). Hierboven zagen we dat het kerkegoed zowel van Gasselte als van Gieten Onse Lefrouwen Arve heette 40). De Maria-patrocinia van Gieten en Gasselte passen goed bij een 13e of 14e eeuwse stichting: in tegenstelling tot Willibrord bleef zij de hele middeleeuwen door in trek als beschermster van parochiekerken.

1. J. Heringa, „De Wilbrodij: een raadsel”, *Ons Waardeel* 1981, 159-160.
2. Rijksarchief Drenthe, archief Eistroel 14, XI, 509; 14, XIV, 287.
3. T. Baas, „Meer nieuws over Wilbrodij”, *Ons Waardeel* 1983, 178. Hij citeert: *Drentsch Landbouwblad* van 18 juni 1925.
4. Rijksarchief Groningen, kloosterarchieven, voorlopige inventaris, inv. nr. 103, reg. 794. (Ten onrechte interpreteert de inventaris lijnstuk als een stuk land van 100 roeden. Zie bijv. R.W. Garming, „Het carspel Emmen omstreeks 1650”, *NDVA* 1955, 165-166). Het Willibrordspatrocinium werd al signaleerd door H.J. Kok, „De patrocinia van Sint Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht”, *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1959, 269-291, aldaar 289.
5. Zie voor de inrichting van de middeleeuwse parochie: W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*. Amsterdam 1951; en J.A. de Kok, *Geschiedenis van de kerkelijke instellingen in Nederland*. (Collagedictaat Rijksarchiefschool 1970), I 55-67.
6. Te Borger bijv. moesten de kerkvoogden uit de opbrengst van de akker „een keerse stevich inde kerke versorgen.” Een dergelijke functie zal binnen het Emmer kerkegoed de Lampenacker gehad hebben. Rijksarchief Drenthe, OSA 365, fol. 7r, 10r. Deze hierna vaker te citeren inventarisatie van kerkelijke goederen uit 1597 is van groot belang voor de geschiedenis van het parochiewezen in Drenthe. Uittreksels bij: J.S. Magnin, *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*. Groningen 1855.
7. En latere gebruikers heetten op hun beurt weer naar het goed.
8. E. Schubert, „Ontwikkelingsstufen der Grundherrschaft im Lichte der Namenforschung”, in H. Patze (ed.), *Grundherrschaft im späten Mittelalter*. (Vorträge und Forschungen 27, Sigmaringen 1983), I 75-96, aldaar 61-62.
9. I.H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drenthe*. (Groningen 1941), 67-69; C.A. van Kalveen, „Het beheer van het drost- en rentambt Coevorden en Drenthe in de 15e eeuw”, *NDVA* 1974, 20-50.
10. Een overzicht van de bisschoppelijke domeinen bij J.E. Ennik, „De landschapserven in Drenthe in kaart gebracht.” *NDVA* 1978, 26-35.
11. Schubert, *Ontwikkelingsstufen* 39.

12. Zo was bijv. Evinge te Noordbarge kerkegoed van Emmen. OSA 365, fol. 9v, 10v.
13. *Beneficiaalboeken van Friesland* (Leeuwarden 1850), 305.
14. OSA 365, fol. 6r, 5r.
15. Zie noot 11.
16. Met nog enkele kleinere percelen. OSA 365, fol. 7r.
17. Zie bijv. P.P.V. van Moorsel, *Willibrord en Bonifatius*. (Bussum 1968), 87-93.
18. H. Halberstma, *Friesland's oudheid*. (Diss. Groningen 1982), 523.
19. Kok, *Patrocinia* 273; D.P. Blok, „De Hollandse en Friese kerken van Echternach”, *Naamkunde* 1974, 167-184.
20. Deze hypothese is gebaseerd op het feit dat bij de kerken van de hoofdorpen van de dingspelten tevens de send - de kerkelijke rechtspraak - voor de omliggende dorpen werd gehouden. Gosses, *Organisatie* 8; D.P. Blok, „De vroege middeleeuwen tot ca. 1150”, in J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*. (Meppel 1985), 150-152.
21. Ik deel Dekkers voorkeur voor Emmen boven Sleen. C. Dekker, „De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht”, *Geografisch Tijdschrift* 1977, 353. In ander verband kom ik spoedig op de relatie tussen hof en kerk van Emmen terug.
22. Zie voor de ontwikkeling van het patronaatsrecht: R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de 13e eeuw*. Utrecht 1928. In *Ons Waardeel* 1984, 123-127 schreef W. Koppers over het patronaatsrecht te Oosterhesselen.
23. Te Groningen wordt kerkstichting door de koning, de rechtsvoorganger van de bisschop (voor 1040), verondersteld. R.W.M. van Schaik, *Walfridus van Beatum*. (Groningen 1985), 24.
24. Zie bijv. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. (Zutphen 1983), 311.
25. Zie noot 20.
26. Zo bijv. bij de afsplitsing van Maarhuizen van Ballo in 1211. *OGD* 51.
27. Gosses, *Organisatie* 10-11.
28. Eerste vermelding 1139: *OGD* 27. Blok (Vroege middeleeuwen 152) leidt uit de oijnsbedragen in de oorkonde van 1139 af, dat Anloo toen nog ongesplitst was.
29. Eerste vermelding ca. 1232: A.M. Braaksma e.a. (ed.), *Quedam narratio de Groninghe, de Thrente etc.* (Amsterdam 1977), 152. Gezien de vermelding van de paardenmarkt refereer ik interpretatie van Lare als Zuidlaren.
30. Eerste vermelding 1327: *OGD* 311.
31. Eerste vermelding Gieten 1356: *OGD* 445; Gasselte 1360: *OGD* 480.
32. Gosses, *Organisatie* 11.
33. OSA 365, fol. 2v.
34. OSA 365, fol. 7v. Bedoeld is waarschijnlijk St. Emerentiana, 23 januari.
35. Helaas is het patrocinium van Anloo niet bekend. Voor Willehad (C.H. Peters in *NDVA* 1893, 80) en Magnus (Van Buytenen in *Jaarboekje Oud Utrecht* 1985, 37) is naar mijn mening onvoldoende bewijs.
36. Kok, *Patrocinia* 272.
37. Het patronaatsrecht behoorde in 1597 aan „den droste vanden Hoocheit.” OSA 365, fol. 7r. Volgens Magnin (*Overzicht* 92) als rechtsoptolger van de bisschop.
38. De vier à vijf horige goederen in het kerspel Borger (zie Ennik, *Landschapserven*) vormen oud bisschoppelijk bezit. Minder zeker is dat voor de twee bisschoppelijke lenen. S. Mulder Fzn (ed.), *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*. (Utrecht 1889-1891), II 771-772.
39. Kok, *Patrocinia* 288.
40. Zie noot 14.